

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 328.18-029:1

Тетяна Гузенко

заступник начальника управління пресслужби
адміністрації Президента України, к.соц.ком.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА: ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

У статті досліджуються і аналізуються питання класичних та сучасних принципів і парадигм комунікативної взаємодії державної влади та суспільства з позиції філософських аспектів.

Ключові слова: комунікація, комунікативна взаємодія, засоби масової комунікації, державна влада, суспільство.

Tetyana Guzenko

PROBLEM COMMUNICATIVE INTERACTION OF STATE POWER AND SOCIETY: PHILOSOPHICAL ASPECTS

This article investigates and analyzes the issues classical and modern paradigms of interaction of state power and society in terms of the philosophical aspects.

Keywords: communication, communicative interaction, mass media, government, society.

Татьяна Гузенко

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ КОМУНІКАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И ОБЩЕСТВА: ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье исследуются и анализируются вопросы классических и современных парадигм взаимодействия государственной власти и общества с позиции философских аспектов.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное взаимодействие, средства массовой коммуникации, государственная власть, общество.

✎ Загострення політичного протистояння в кінці 2013 року та на початку 2014 року можна визначити як період кризового зламу у відносинах між державою та громадським сектором і водночас як період нових очікувань і можливостей. Гострі суперечності між владою та громадськістю України щодо подальшої розбудови національної державності загрожують втратою попередніх державотворчих здобутків і навіть самої незалежності. Тому досягнення державницького консенсусу основних політичних сил і громадянського суспільства стає нагальним завданням української спільноти, вирішення якого за жодних обставин не можна відкладати [14, с. 8]. Насамперед йдеться про участь громадськості в управлінні державою, зокрема в частині підготовки проектів управлінських рішень органами влади.

До сьогодні не втрачає своєї актуальності філософський дискурс щодо існування ґрунтовної теоретико-методологічної основи будь-якої сучасної форми державного управління, яка дозволяє вести мову про владу як про окремий інститут соціуму, що потребує легітимізації (від лат. Legitimus – законний). Причому досягнення легітимності не завжди полягає у встановленні законності у розумінні юридичного трактування. У пошуках ефективних механізмів легітимізації влади постає проблема в обґрунтуванні дефініції «державна влада», розуміння якої полягає в тому, що влада є результатом суспільної реакції на її діяльність, здійснення опору та протидії,

фактично каузальним наслідком легітимізації політичної влади у сучасному комунікативному просторі.

Теза про еволюційну залежність понять «державна влада», «людина політична», «суспільство політичне» та «комунікативна взаємодія державної влади та суспільства» сьогодні набуває ще більшої важливості та актуальності. Кожний новий еволюційний етап розвитку державної влади та суспільства неодмінно супроводжувався революцією (контрреволюцією) у комунікативному просторі.

Із позиції більшості філософських концепцій розвитку сучасного суспільства доцільно розглядати як результат складної комунікативної взаємодії з державою різних соціальних груп та структур, які утворюються у кожному суспільстві, та статус яких варіюється залежно від здатності й можливостей здійснення цих комунікацій у широкому сенсі цього визначення: від міжособистісних (індивідуальних) комунікацій до комунікацій між суспільними групами (громадськими об'єднаннями) та державною владою.

На цьому визначенні ґрунтується зв'язок обраної теми з науковими і практичними завданнями, які сьогодні стоять перед українською державою. Насамперед, це стосується гарантій і дотримання фундаментальних прав людини і громадянина, які розглядаються як невід'ємне право особистості у сфері взаємовідносин з державою та гарантуються Конституцією України.

✎ Аналіз поширених наукових теорій, присвячених питанням зв'язків між державною владою, суспільством та індивідуумом, засвідчує тяжіння до фрагментації різних концептів комунікативної взаємодії, що, відповідно, дозволяє інтерпретувати цей феномен з позиції історико-компаративного аналізу та здійснити дослідження інноваційних моделей, в яких об'єднуються поняття комунікативної взаємодії суспільства, влади, індивідуума та соціальної стратифікації.

Зазначеній проблематиці присвячувала увагу плеяда видатних вчених і філософів, які здобули світову славу та визнання. Так, Френсіс Фукуяма (англ. – Yoshihiro Francis Fukuyama) наголошує на існуванні широкого загалу наукових джерел, які обґрунтовують взаємозв'язок між процесом комунікацій і рівнем суспільного розвитку з демократією. Автор зауважує, що рівень розвитку держави, можливо, не впливає на розвиток демократії, але у випадку деградації розвитку ймовірно скоочування назад до авторитаризму. Однак оскільки стало неможливим вважати успішним розвиток без відповідної основи, нас при розгляді згаданого питання хвилює зворотна комунікація – допомагає або шкодить демократія розвитку [15, с. 54]. Насправді, ця ідея бере початок з XIX сторіччя, коли в результаті низки буржуазних революцій народилася теза про те, що «народний уряд без народної поінформованості, або без засобів, які її забезпечать, є лише прологом до фарсу або трагедії, або ж до обох водночас. Знання завжди управлятиме незнанням, тож якщо народ бажає керувати собою сам, мусить озброїти себе силою, яку дає знання [7, с. 119]».

✎ Метою нашої статті є дослідження питання класичних та сучасних принципів і методів комунікативної взаємодії державної влади та суспільства у різних формах політичних конструктів, їх формування з позиції філософського аспекту.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять загальнонаукові емпіричні методи, а саме аналіз, узагальнення та порівняння. Незважаючи на те, що проблематика комунікативної взаємодії державної влади та суспільства стала складовою частиною досліджень фундаментальних та прикладних наук, зокрема філософії, політології, державного управління тощо, потрібно відзначити, що і до сьогодні частина основоположних питань залишається недостатньо врегульованою і потребує багатоаспектного розгляду самого поняття «комунікація» в координатній системі «суспільство – держава влада», органічно розглядаючи його як результати наукового пізнання, філософії, методології та методики, культурних та правових засад, а також динаміки розвитку інформаційно-комунікативних технологій.

✎ Загалом проблема комунікативних зв'язків між державною владою та суспільством стала предметом прискіпливої уваги порівняно нещодавно, а саме з першої чверті XX сторіччя, але, на нашу думку, проблематика створення і удосконалення системи взаємозв'язків між членами суспільства, у самому суспільстві та з владою, яка здебільшого позиціонувалась як «держава», а також – окремих індивідуумом та державою порушувалась ще у класичних працях давньогрецьких філософів.

На нашу думку, не випадково один з найвидатніших творів античного філософа Платона (грець. Πλάτων) «Держава» створено у формі «діалогу» – особливі форми комунікативної взаємодії, а саме обміну інформацією між його вчителем Сократом (грець. Σωκράτης). Він представляє когорту філософів, та співрозмовника-

ми, кожного з яких, за великим рахунком, можна розглядати як певну соціальну верству громадян давньогрецької держави-полісу [13, с. 11].

Результатом цих діалогів стало вибудовування ідеї суспільної угоди, яка ґрунтується на своєрідному фіналі комунікативної взаємодії в демократичному суспільстві, а саме – на досягненні певних домовленостей, «законів» між членами суспільства, а не на природній зумовленості. Ідея суспільної угоди мала свій сенс ще за античних часів.

Англійський дослідник Джон Кін (англ. John Keen) у праці «Мас-медіа та демократія» небезпідставно зауважував, що існує «очевидна філософська неузгодженість різноманітних обґрунтувань», що вказує на деяку плутанину в усвідомленні своїх позицій ранніми захисниками свободи слова. Важливість гарантій свободи комунікації обґрунтовувалася посиленням на принцип абсолютного характеру – тобто, існує лише одна-єдина істинна причина, чому ця свобода є основоположним фактором, першим принципом громадського і політичного життя. І аргумент «природних прав» спирався на есенціалістську картину людської істоти, типову не лише для раціоналізму Просвітництва, а й для метафізики давніх греків та для християнської теології [7, с. 39].

Зауважимо, що спроби з'ясування сутності та взаємозв'язку таких понять, як «держава» і «суспільство», «влада» і «свобода», «індивідуум» і «громадянин» призводили до необхідності встановлення природи і розуміння з позиції феномену комунікативних зв'язків.

Водночас, ґрунтуючись на конструктах ідеалізованої моделі демократії, ранньомодерні погляди на стосунки між свободою індивідуума та його комунікації з владою страждали також від неявних класичних упередженостей, успадкованих від давньогрецької моделі держави-полісу. Зокрема, французька дослідниця Корін Куле зазначає, що у давньогрецьких «демократичних полісах ті, хто інформує, та ті, кого інформують, були одними й тими ж особами, оскільки оприлюднювалось те, за що голосували збори, учасниками яких були громадяни. В такому випадку прозорість була повною, а зв'язок між демократією і участь у прийнятті законів і рішень була природною та очевидною» [9, с. 105].

Загалом комунікативні відносини передбачають перш за все наявність певних ступенів свободи і самостійності індивідуумів та соціальних суб'єктів (груп) за посередництвом механізмів узгодження дій індивідуума з діяльністю інших індивідуумів, соціальних груп та суспільства в цілому. Існування процедури такого «узгодження» реально доводиться фактором ефективності інституційно закріплених суспільних комунікативних зв'язків у демократичному суспільстві. Державна влада у сфері комунікативних відносин виявляє себе як їх каталізатор та власник потужного управлінського потенціалу.

Німецький соціальний філософ та теоретик Н. Луман (англ. Niklas Luhmann) зауважив, що історичним імпульсом для виникнення особливих символізованих засобів комунікації став винахід і поширення писемності, яка неосяжно розширила комунікативний потенціал суспільства і вивела його за межі інтеракції безпосередньо присутніх, а значить, і з-під контролю конкретних систем інтеракції. Без писемності було б неможливо вибудовувати зв'язуючі ланцюги влади всередині політико-адміністративної бюрократії, не кажучи вже про демократичний контроль над політичною владою [10].

Автор концепції державницького управління Н. Макіавеллі (лат. – Machiavelli) першим сформував тезу про безперспективність формації влади тільки на засадах

примусу та обґрунтував важливість і обов'язковість забезпечення підтримки чинної влади населенням – фактично здійснення її легітимізації шляхом формування необхідного базису у формі комунікативної взаємодії. Цілком логічним постає питання щодо механізмів та інструментарію формування громадської думки. Очевидно, що в історичній перспективі доки процеси фіксації та передачі інформації не набули характеристик масовості, масштаби комунікаційної взаємодії між державною владою та суспільством були досить обмеженими, а її швидкість – невисокою.

Але ситуація радикально змінилася з появою нового актора у ланці комунікативної взаємодії влади та суспільства – інститутів засобів масової інформації та засобів масової комунікації. На нашу думку, каталізатором цього процесу стала зміна парадигми інформаційних відносин, пов'язана з фактором соціально-економічних змін, привнесених новими економічними відносинами – капіталістичними – та стрімким розвитком промисловості загалом і, звичайно, галузі друкарства. У процесах комунікативної взаємодії влади та суспільства з'явився новий учасник – засоби масової інформації – друківані книги та газети.

Фактично з моменту свого виникнення преса потрапила під жорсткий контроль влади, що знайшло своє відображення у британському конституціоналізмі. Так, якщо 11 грудня 1640 року в одному з перших європейських конституційних документів Петиції «Про корні і гілки» англійські парламентарі наголошували на неприпустимості «розповсюдження аморальних, порожніх і безкорисних книг, памфлетів, театральних п'єс і балад, що призводять до применшення значення релігії, до поширення всіляких пороків і відволікання населення від читання, вивчення і слухання слова божого та інших хороших книг», то приблизно через півсторіччя у 1689 році з ухваленням документу «Біль про права» було проголошено, «що свобода слова, висловлювань і всього того, що відбувається у парламенті, не може бути предметом для переслідувань або бути предметом розгляду у будь-якому суді, окрім парламенту» [2, с. 128].

Тобто, можна припустити, що концепт міжособистісної комунікації нерозривно пов'язується з верховним правом індивідуума, сила і сфера дії якого цілком і повністю залежить від результатів комунікативної взаємодії, яка виявляється у «домовленостях» та організації дотримання тих «домовленостей» у суспільстві. Зазначимо, що один з найавторитетніших вітчизняних істориків XIX ст. В. Ключевський наголошував, що «середньовічна європейська держава була федерацією суспільних прошарків, союзом декількох державних прошарків, який утримується на договорі» [8, с. 7].

С. Московічі (фр. Serge Moscovici) дотримувався позиції, що «влада – ось дієве і неминуче джерело відносин між людьми» [12, с. 283]. З позиції потенційних можливостей комунікативної взаємодії «влада як суспільний феномен» розглядалася у працях М. Вебера, К. Маркса, А. Шопенгауера. Спільність усіх цих значень зводиться до тріади – «влада держави», «влада інформації», «влада закону». Враховуючи те, що на всіх етапах свого розвитку будь-яке суспільство розділялось на правлячу меншість та керовану більшість, можна виокремити одну сталу закономірність – різниця між соціальними прошарками полягала не тільки у матеріальних статках, можливості доступу до суспільних благ та наявності певних владних повноважень, а й у «нематеріальних» – можливості доступу до інформації, здатності до її використання для досягнення мети.

Польський вчений З. Бауман звертає увагу на «значну схожість між двоступеневою моделлю раціонального суспільства в теорії М. Вебера і картиною раціонального суспільства, змальованою Ієремією Бен-тамом у притчі «Паноптикон» [1, с. 68]. Кожна модель скріплена суворим поділом двох різних, але взаємодоповнювальних принципів комунікації між державною владою та суспільством; кожна поєднує свободу і не-свободу як однаково необхідні складники; кожна обходиться без «духовної єдності» на кшталт «прихильності загальним цінностям», покладаючись на передбачувану егалітаність та індивідуалізм індивідуумів як на достатню умову свого функціонування. В обох моделях селективно розподілена індивідуальна свобода, яка розглядається в першу чергу в якості функціонального фактора, що забезпечує раціональність системи державної влади як цілого.

Звернемо увагу, що практично на кожному історичному етапі поняття державної влади як найважливішої характеристики сучасної цивілізації збагачується новим змістом, що призводить до зміни конфігурації всієї дефініції. Вбачається абсолютно логічним існування низки визначень влади в різних соціально-філософських, соціологічних, філософсько-правових та політологічних теоріях. Наприклад, у комунікативній концепції німецького філософа Ю. Габермаса трактування поняття «влада» зводиться до пояснення соціальних взаємозв'язків на різних комунікативних рівнях.

Дж. Кін застерігав від небезпеки, яку криє в собі парадигма протиставлення індивідуума у боротьбі з політичною владою за свободу інформації, у якій засоби масової комунікації розглядаються виключно як пасивний або нейтральний канал для поширення інформації про діяльність влади. Ця парадигма «інформаційного потоку» не змогла показати шляхи, як засоби масової комунікації попередньо конструювали і структурували погляди або вносили упередженість щодо сприйняття поглядів індивідуумами у просторі та часі. Ця парадигма не зуміла визначити, що інформація сама по собі структурована символічно, що її коди перебувають під безперервним впливом інтерпретаційних дій окремих громадян, які в свою чергу самі зазнають впливу різних кодів [7, с. 32].

Характерно, що фактично і до сьогодні найбільш ефективним і дієвим інструментом формування громадської думки є інститут засобів масової комунікації, які вже не тільки виконують роль простого «посередника» у переданні інформації, а й самі стають активними комунікаторами у системі соціально-правових відносин, створюючи нові смисли і коди, трансформуючи їх та декодуючи.

Найбільш потужний удар по системі світового феодалізму завдала Французька революція 1789 року, яка вивела на вістря суспільних дискусій питання свободи інформації. Із прийняттям 3 вересня 1791 року Конституції було проголошено «Декларацію прав людини і громадянина», одинадцятий пункт якої зазначав, що «вільне вираження думок є одним з найбільш дорогоцінних прав людини; кожен громадянин може висловлюватись, писати і друкувати вільно, під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом» [2, с. 251].

У цьому аспекті, на нашу думку, доречно згадати постулат одного з авторів Першої поправки до Конституції США четвертого Президента США Джеймса Медісона (англ. – James Madison), в якому проголошується, що «народ не може бути позбавленим свого права вислов-

лювати, описувати чи публікувати свої погляди або бути обмеженим у цьому праві; а свобода друку, як одна з великих підвалин загальної свободи, повинна бути не порушною» [7, с. 35].

Характерно, що ці положення знайшли своє відображення у низці європейських країн (Нідерланди, Швеція, Норвегія), у яких протягом XVIII-XIX сторіч також відбулися буржуазні революції та які нині позиціонуються як демократичні та економічно розвинуті держави з надзвичайно розвиненим громадянським суспільством. Водночас у державах, уряди яких були прихильниками тотальної державної цензури, обмеження доступу до офіційної інформації та ігнорування громадської думки, революційні зміни мали катастрофічні наслідки. Це стосується і Російської імперії, в якій обмеження у сфері комунікативної взаємодії призводили навіть до заборони поширення інформації іншими мовами, окрім російської. Так, Валуєвський та Емський укази Російської імперії практично унеможливили ужиток української мови. Та навіть «соціалістична» революція не призвела до якісних змін, зокрема в результаті жовтневого перевороту 1917 року в Російській імперії його основні організатори – більшовики встановили жорсткий контроль над пресою, що вважалося одним із необхідних «тимчасових» заходів для утримання влади.

Тоталітарна держава є синонімом тоталітарного обмеження свободи інформації та свободи комунікацій.

Загалом, державна влада як така не здатна, зазвичай, сама по собі встановлювати колективну ідентичність суспільства; не спроможна вона також сама по собі здійснювати соціальну інтеграцію на ґрунті суспільних цінностей, що їй принципово непідконтрольні. Тому теорія комунікативної взаємодії влади та суспільства в якості підґрунтя загальної теорії влади володіє тією перевагою, що відкриває можливість порівняння влади з комунікативними засобами інших видів суспільних цінностей та предикатів, наприклад з істиною, справедливістю або грошима. Така постановка питання слугує загалом не тільки проясненню феномена влади, але одночасно і більш широкому компаративістському інтересу та обміну теоретичними підходами, які утворюються в різних сферах комунікативної взаємодії влади та суспільства [5, с. 16].

Слід зазначити, що сучасні моделі комунікативної взаємодії розглядаються як ієрархічна та контагіозна, адже в більшості демократичних суспільств саме забезпечення можливостей обміну інформацією на рівні кожного індивідууму набуває особливого значення. Проекту сучасної держави невід'ємно притаманні протиріччя між метою і методом. Її мета – створення егалітарно структурованих життєвих форм, в яких водночас можуть виникнути простори для індивідуальної самореалізації та спонтанності. Але очевидно, що цю мету неможливо досягти напряму через адміністративно-правову реалізацію політичних програм. Виробництво життєвих форм виробляє надто високі вимоги до такого середовища, як влада [16, с. 100–101].

Реалії нашого сьогодення вказують на існуванні проблеми безпеки «сплетіння» двох інституцій: державної влади та мас-медіа, які монополізують комунікативний простір. І ця проблема стосується не тільки країн, які стоять на перехідних щаблях свого розвитку, а й високорозвинених держав. Як небезпідставно зауважила французька дослідниця Домінік Шнаппер (фр. Dominique Schnapper), сьогодні ми живемо в епоху послаблення громадянської свідомості та політичних зв'язків. Ми не можемо бути впевнені, що в майбутньо-

му сучасна демократична нація буде спроможна забезпечити комунікативні зв'язки, як це було у минулому. Не підлягає сумніву, що політична та економічна незалежність і суверенітет кожної нації сьогодні обмежені протиріччями глобалізації економічного обміну та відносинами між політичними одиницями. Крім того, внутрішній розвиток демократії, коли життя спільноти, здається, зосереджується на виробництві багатства та його перерозподілі, підриває саму політичну ідею [17, с. 12].

Характеристики нових інформаційно-комунікативних технологій змушують нас вийти за межі традиційної теорії масової комунікації. Цю нову сферу можна назвати транзактною комунікацією, що означає зміну ролей – перехід до таких між особових комунікаційних відносин, в яких кожна сторона може по черзі виступати в ролі відправника, отримувача або передавача інформації. Таким чином, відбувається обмін інформацією, певними знаками, а в результаті і конкретними знаннями. Медійна означає, що ці технології включають в собі медіа. У більшості медіа-систем, що підтримують транзактні комунікації, можлива масова комунікація. Іншими словами, комунікаційними транс-діями може користуватися невизначене коло осіб [3, с. 396].

Сьогодні очевидним є те, що розвиток глобального інформаційного простору та його найважливішого складника – суспільних комунікацій – в якості головного атрибуту сучасного суспільного обміну остаточно змінює парадигму існування та розвитку людства, що в свою чергу викликає зміну механізмів розподілу влади, функцій влади та механізмів її реалізації.

З точки зору теорії комунікативної взаємодії влади та суспільства потрібно погодитись із гіпотезою Н. Лумана щодо доцільності розгляду суспільства як «особливої самореферентної системи, яка сама себе досліджує» [11]. На нашу думку, саме феномен «самореферентності» суспільства є тим чинником, що дозволяє постійно удосконалювати систему комунікативної взаємодії державної влади і суспільства та наблизити її до «ідеалу» з урахуванням результатів досліджень. В цьому аспекті важливим є те, що розгляд різних функціональних систем такої комунікативної взаємодії у традиційних цивілізаціях дозволяє досліджувати «взаємодію» цих систем у європейському філософському дискурсі.

З огляду на зазначене, можна припустити, що «ідеалізовані» на засадах інформаційних свобод концепти комунікативної взаємодії мають бути відкинута на користь більш складного та диференційованого поняття комунікації, яке ґрунтується на засадах свободи, індивідуальності та демократії.

✦ Отримані результати дають підставу зробити висновки, що існуюча в Україні модель комунікативної взаємодії влади та суспільства потребує особливої уваги, перегляду концептуальних підходів та докорінного реформування. Нині відбуваються незворотні процеси трансформації традиційних засобів масової інформації у новітні засоби комунікації, які ще декілька років тому вважалися привілеями досить обмеженого суспільного прошарку. Сьогодні вони стають доступними практично кожному члену суспільства. Динаміка розширення сучасного простору комунікативної взаємодії державної влади та суспільства знаходить вираження в тенденціях, які мають забезпечити підвищення ефективності управлінських рішень, результатом яких має стати єдність класичних та сучасних принципів і парадигм з позиції філософських аспектів, зокрема:

- підвищення рівня демократизації системи державного управління, збільшення можливостей участі

індивідуума в процесах підготовки управлінських рішень, результатом яких стане зростання показників національної конкурентоспроможності за рахунок розвитку людського потенціалу, а також розширення потенціалу масової комунікації;

- зменшення фактору корупційності та забезпечення економічного зростання, результатом якого має стати поліпшення життєвого рівня населення, забезпечення прав і свобод людини, надання рівного якісного доступу до інформації, освіти тощо;
- підвищення рівня громадянської культури, зокрема культури комунікації та інформаційних відносин;
- політична стабілізація та становлення відкритого демократичного суспільства, яке гарантуватиме дотримання конституційних прав громадян щодо участі у суспільному житті, підготовці та прийнятті управлінських рішень органами державної влади.

Перспектива подальших досліджень полягає в тому, що динаміка розвитку сучасних комунікативних технологій є випереджальною за управлінські можливості державного апарату, і в якості альтернативи жорсткого державного регулювання або революційним трансформаціям у сфері комунікацій має бути розроблена концепція державної комунікативної політики на основі ідеї ефективного використання потенціалу тріади водночас взаємопов'язаних і антагоністичних систем – «держави – індивідуума – засобів масової комунікації».

Література.

1. Бауман Зигмунд. Свобода как социальное отношение / Зигмунд Бауман ; [пер с англ. Г. Дашевского]. – М. : Новое издательство, 2006. – 132 с.
2. Блохин Н. Н. Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII–XIX вв.). [сборник документов]. / Н. Н. Блохин/ – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 588 с.
3. Брайант Д. Основы воздействия СМИ (Fundamentals of Media Effects) / Д. Брайант, С. Томпсон; [пер. с англ. В. В. Кулебы и Я. А. Лебеденка]. – М. : Вильямс, 2004. – 432 с.
4. Бухтатий О. Інформаційно-комунікаційна парадигма розвитку сучасного суспільства / О. Бухтатий. – Публічне управління: теорія та практика : збірник наукових праць Асоціації докторів з державного управління. – Х. : Видво «ДокНаукаДержУпр», 2012. – № 1(9). – С.158-166.
5. Дубас О. Інформаційно-комунікаційний постір: культурно-політичні детермінанти ; [монографія] / О. Дубас. – К. : Генеза, 2011. – 256 с.
6. Інформаційний простір України: що ми здатні зробити. Позиція Ініціативної групи «Першого грудня» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://1-12.org.ua/prohrami-dokumenty/informatsijnyj-prostir-ukrajiny-scho-my-zdatni-zrobyty-pozytsiya-initsiatyvnoji-hrupy-pershoho-hrudnya>.
7. Кін Джон. Мас-медіа і демократія / Джон Кін ; [пер. з англ. О. Гриценко]. – К. : К.І.С., 1999. – 134 с.
8. Ключевский В. Сочинения. Том VIII. Исследования, рецензии, речи (1890 – 1905) / В. О. Ключевский. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. – 490 с.
9. Куле К. СМИ в Древней Греции: сочинения, речи, разыскания, путешествия ... / К. Куле ; [Пер. с фр. С. В. Кулланды]. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 256 с.
10. Луман Н. Власть/ / Никлас Луман ; [Пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.

11. Луман Н. Понятие общества / Никлас Луман. – Проблемы теоретической социологии / Под. ред. А. О. Бороноева. – СПб. : Петрополис, 1994. – С. 25–42.

12. Московичи С. Машина, творящая богов. / Пер. с фр. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 560 с.

13. Платон. Держава / Платон ; [пер. з давньогр. Д. Коваль]. – К. : Основи, 2000. – 355 с.

14. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. [Електронний ресурс] / Я. Жаліло, К. Кононенко, В. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_table/Crisis_Ukraine.pdf.

15. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.

16. Хабермас Ю. Политические работы / Юрген Хабермас; [пер. с нем. Б. М. Скуратова; сост. А. В. Денежкина]. – М. : Праксис, 2006. – 365 с.

17. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер ; [пер. з фр. Р. В. Мардера]. – Х. : Фоліо, 2007. – 223 с.